

◇ فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ

سال سوم. شماره دوازدهم. تابستان ۱۳۹۱

صفحات: ۹۹ - ۹۳

تاریخ وصول: ۱۳۹۱/۱/۲۷ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۵/۲۸

نخستین بانوی سفرنامه‌نویسی ایرانی در اروپا (بی‌بی کوکب بختیار)

غفار پوربختیار*

چکیده

بی‌بی کوکب بختیار دختر نصیرخان سردار جنگ بختیاری و همسر فتحعلی‌خان سردار معظم بختیاری یکی از زنان فرهنگ‌دوست و دانش‌پرور تاریخ معاصر ایران می‌باشد. او نخستین بانوی ایرانی است که با مسافرت به اروپا و بازدید از شهرها و کشورهای مختلف خاطرات و وقایع سفر خود را به رشته‌ی تحریر درآورد. این بانوی ادب‌دوست در سفرنامه خود نشان داده است که فریب مظاهر و ظواهر عوام فریب فرنگستان و مغرب زمین را نخورده و در این سفرنامه‌ی به هویت و فرهنگ ملی و مذهبی خود وفادار مانده و از آن دفاع کرده است. بی‌بی کوکب بختیار همچنین در طی انقلاب مشروطه و تاریخ معاصر ایران در قلعه‌ی اختصاصی خود به نام دزک در چهارمحال بختیاری میزبان عده‌ای از رجال فرهنگی، ادبی و سیاسی روزگار خود بود که از جمله می‌توان از دکتر مصدق سیاستمدار تاریخ معاصر ایران نام برد.

کلید واژگان: ایل بختیاری، قلعه دزک، سفرنامه فرنگستان.

* دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، استادیار گروه تاریخ، شوشتر، ایران (نویسنده مسئول: Porbakhtiarghafar@yahoo.com)

مقدمه

در طول تاریخ ایران مردان و زنان بسیاری را داریم که در مواجهه با فرهنگ‌های بیگانه و بویژه فرهنگ غربی از مظاهر فرهنگ ملی و یا فرهنگ دینی خود دفاع نموده‌اند. شناخت و معرفی این اشخاص رسالت بزرگ و خطیری است که برعهده مورخان و نویسندگان می‌باشد. بی‌بی کوکب بختیار یکی از همین افراد بوده است. ایل بختیاری در دفاع و پاسداری از فرهنگ و هویت ملی ایران در طول تاریخ و به خصوص تاریخ انقلاب مشروطه ایران نقش بسزایی ایفاء نموده است. توجه و علاقه به حفظ و نگهداری موارث کهن فرهنگی همچون اشعار شاهنامه فردوسی و دیوان‌های نظامی گنجوی نظیر هفت پیکر و اسکندرنامه از یک سو و دفاع از قلمرو ایران در مقابل با متجاوزان روس، انگلیس، عثمانی و افاغنه در طول تاریخ از سوی دیگر نشان‌دهنده حسن انجام نقش مذکور توسط بختیاری‌ها می‌باشد. این بانوی فرهنگ‌دوست که نسبش به ایل مذکور می‌رسد نیز با سفر به فرنگستان (اروپا) و مواجهه با فرهنگ و جامعه غربی تحت تاثیر عوام فریبی‌های آن فرهنگ قرار نگرفته و به شدت از مظاهر و مصداق فرهنگ ملی و دینی خود دفاع نموده است. او که علاقه و اشتیاق بسیاری به فرهنگ ایرانی-اسلامی خود داشته است، در هر کجا که این فرهنگ با خطرات و آسیب‌های مواجه می‌گردید از آن دفاع نموده است (عکاشه، ۱۳۶۳، ص ۵).

شرح حال بی‌بی کوکب بختیار

بی‌بی کوکب بختیار دختر نصیرخان سردار جنگ بختیاری در سال ۱۲۷۱ شمسی در میان ایل بختیاری متولد گردید (اطلاعات سنگ قبر بی‌بی کوکب) پدرش نصیرخان فرزند امامقلی خان حاجی ایلخانی از طایفه زراسوند، دور کی باب و شاخه هفت‌لنگ ایل بختیاری بود که در طول حیات خود مناصب مهم و حساسی را در ایران برعهده داشت. نصیرخان فرزند امامقلی خان حاجی ایلخانی در کنار برادر بزرگ‌تر خود لطفعلی خان در جریان استبداد صغیر محمدعلی شاه قاجار از وی حمایت کردند و بنابراین لطفعلی ملقب به مفخم و نصیرخان ملقب به سردار جنگ گردید (خاطرات سردار ظفر، مجله وحید، ۱۳۵۲، ص ۴۵۴). اما پسر عموهایش یعنی علی‌قلی خان سردار اسعد و برادرانش که پسران حسینقلی خان ایلخانی بودند از مشروطه‌خواهان حمایت نمودند و به مقابله با استبداد محمدعلی شاه برخاستند. با فتح تهران توسط مشروطه‌خواهان بختیاری و گیلانی، محمدعلی شاه سرنگون و پسرش احمدشاه به جای او بر تخت سلطنت نشاندند اما سردار اسعد و برادرانش حاضر به تنبیه و مجازات امیر مفخم و سردار جنگ نشدند و این دو حتی در دوران مشروطیت مناصب مهمی بدست آوردند. در این میان نصیرخان مدتها حکومت ایالات مهم ایران همچون اصفهان و یزد را دارا بوده و یا با داشتن مقام ایلخانی کل بختیاری، این ایل را اداره می‌نمود و در دوره چهارم نیز نماینده بختیاری‌ها در مجلس شورای ملی بود. او در بهمن ۱۳۱۰ شمسی در هامبورگ آلمان در گذشت و در مقبره خانوادگی در نجف اشرف مدفون گردید (دانشنامه تخت فولاد اصفهان، ۱۳۸۹، ص ۲۸۷).

بی‌بی کوکب دوران کودکی خود را میان سیاه چادرهای ایل بختیاری و مراتع سرسبز و کوهستانی آنها گذراند. به علت وجود صمیمیت و نزدیکی میان نصیرخان سردار جنگ و برادرش لطفعلی خان امیر مفخم (این دو برادر تنی بوده و مادرشان ماه‌منظر نام داشت)، سردار جنگ دختر خود به نام بی‌بی کوکب را به ازدواج فتحعلی خان سالار موید پسر امیر مفخم درآورد. فتحعلی خان در جنگ‌های مشروطه خواهان با ضد انقلابیون دوشادوش مشروطه خواهان جنگید و بویژه در جنگ‌های بروجرد شجاعت و رشادت بسیاری از خود بروز داد و به همین خاطر طی فرمانی از سوی احمدشاه در رجب ۱۳۳۰ لقب سردار معظم را بدست آورد (دانشور علوی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۸).

از دوران کودکی و نوجوانی بی‌بی کوکب اطلاعاتی در دست نیست. همین قدر می‌دانیم که او تحصیلات خود را زیر نظر معلم‌های سرخانه که غالباً از میان مدرسان زبده اصفهان برگزیده شدند گذراند و سپس با مطالعه مستمر آثار ادبی و متون تاریخی و دینی و مرآده با علما و ادبا به تکمیل معلومات خود پرداخت (دانشنامه تخت فولاد اصفهان، ۱۳۸۹، ص ۲۸۹).

زنان فرهنگ‌دوست و هنرپرور در ایران و ایل بختیاری

در دوره‌ی قاجار زنان فرزانه و فرهیخته‌ای دیده می‌شود که در شعر و ادب و هنر و تاریخ منشاء اثر بوده و حتی آثار و اشعاری از خود به یادگار گذاشته‌اند. زنانی چون طاووس خانم، دلشاد خانم و آغاباجی که هر سه از زنان فتحعلی شاه قاجار و اهل شعر و ادب بوده‌اند، یا ماه تابان خانم ملقب به قمرالسلطنه و حسن جهان خانم دختران فتحعلی شاه که طبع شعر داشته‌اند. یا بانوانی چون عصمت، ام‌اسلمه و ضیاءالسلطنه که علاوه بر شاعری، هنرمند و خوشنویس بوده‌اند و همین طور جهان خانم ملقب به مهدعلیا، عفت السلطنه همسر ناصرالدین شاه، فخرالدوله دختر ناصرالدین شاه و خیلی دیگر از بانوان عصر قاجار که هر کدام در شعر، ادب، علم، خوشنویسی، نقاشی و موسیقی مهارت و تبحر بسیاری داشته‌اند. اما در ایل بختیاری نیز به علت توجه بسیاری از بختیاری‌ها به آموختن علم و ادب، و استعداد و قریحه فوق‌العاده آنها در کسب علم و دانش نیز زنان دانشمند و ادب پروری ظهور کرده‌اند. الیزابت مکبن روزا در این خصوص می‌نویسد: "زن‌های بختیاری استعداد و فوق‌العاده‌ای در سوادآموزی دارند و تنها ترس من آن است که اگر آنها به دنبال کسب دانش بروند از کار اصلی خود که همان خانه‌داری و فراگیری حرفه‌های محلی است باز می‌مانند" (مکبن روز، ترجمه امیری، ۱۳۷۳، ص ۱۳).

از میان بی‌بی‌ها و بانوان فرهیخته، دانش‌دوست، ادب‌پرور و تاریخ‌دان بختیاری می‌توان به کسانی چون بی‌بی مریم و حاجیه بی‌بی نیلوفر از دختران حسینقلی خان ایلخانی بختیاری و خواهران سردار اسعد و سردار ظفر، بی‌بی خانم همسر امامقلی خان حاجی ایلخانی بختیاری اشاره کرد. حتی وسعت اطلاعات و آگاهی بسیار و بی‌نظیر بی‌بی خانم تا آن اندازه سرآرنولد ویلسون^۱ رئیس شرکت نفت ایران و انگلیس

۱. Elizabet Macben Ross

۲. Sir Arnohd Willson

در خاطرات خود درباره‌ی این ویژگی او می‌نویسد: "در اینجا باید گفت که من در بین مردم ایران از هر طبقه اعم از ذکور و اناث، حتی در میان رجال سیاسی این کشور کمتر کسی را دیده‌ام که به اندازه این بی‌بی وسعت اطلاعات داشته باشد" (ویلسون، ترجمه سعادت نوری، ۱۳۴۷، ص ۲۵۰).

بی‌بی کوکب بختیار، نخستین بانوی سفرنامه‌نویس ایرانی

یکی از شاخص‌ترین و برجسته‌ترین بانوان بختیاری در فرهنگ دوستی و علم و ادب‌پروری، بی‌بی کوکب می‌باشد. ویلسون، پس از آنکه بی‌بی کوکب را در زمره اشخاص دانا و با اطلاع زمان توصیف می‌کند، در خصوص دیدگاه و نظری پیرامون حکومت قاجار می‌نویسد: "سرکار بی‌بی معتقد بود مادام که سلاطین قاجاریه در این مملکت فرمانروایی می‌کنند، اهالی این کشور آب خوش از گلویشان پایین نخواهد رفت و اوضاع ناگوار کنونی اصلاح نخواهد شده" (ویلسون، سعادت نوری، ۱۳۴۷، ص ۲۵۰).

او را می‌توان نخستین بانوی ایرانی دانست که ضمن مسافرت به فرنگستان (اروپای امروزی) و بازدید از کشورها و شهرهای مختلف آن، به ثبت وقایع و حوادث سفر خود اهتمام ورزید. بی‌بی کوکب به همراه شوهرش فتحعلی‌خان سردار معظم از ایران روانه اروپا گردید (پوربختیار، ۱۳۸۷، ص ۵۸). علت اصلی سفر وی به فرنگستان، علاوه بر معالجه بیماری خود، دیدار و عیادت از پدرش نصیرخان سردار جنگ بختیاری بود که به علت بیماری در یکی از بیمارستانهای هامبورگ آلمان بستری بود. متن اصلی این سفرنامه در بایگانی تخصصی مظفر بختیار، استاد بازنشسته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران که نوه پسر بی‌بی کوکب می‌باشد موجود است. بنا به گفته‌ی ایشان این سفرنامه در آینده‌ای نه چندان دور به صورت کتاب چاپ خواهد شد که البته این مهم تاکنون اتفاق نیفتاده است. بی‌بی کوکب طی این مسافرت با دقت، تیزبینی و نکته‌سنجی، کلیه مشاهدات و مسموعات و حوادث و وقایع مهم و ارزشمند را ثبت و ضبط نموده و شرح داده است. این سفرنامه نشان‌دهنده وسعت اطلاع، دقت نظر و قدرت قریحه‌ی ادبی و انشای استوار و ادیبانه‌ی او می‌باشد. به گفته‌ی مظفر بختیار، آگاهی، تیزبینی و خود نابخستگی و بی‌اعتنایی در برابر مظاهر و ظواهر مردم فریب‌فرنگ توسط بی‌بی کوکب و کوشش در حفظ شعایر و آداب و سنن اسلامی و ایرانی در این سفرنامه از جانب وی در خور توجه است (عکاشه، ۱۳۶۳، ص ۵).

سفرنامه‌ی بی‌بی کوکب علاوه بر دقت نظر و تیزبینی نویسنده، با نثری پخته و استوار و انشایی ادیبانه به نگارش درآمده است. اشاره به آیات و احادیث و امثال عربی و فارسی، تضمین ابیات مختلف از شعری هم‌چون مولوی و حافظ، کاربرد ترکیبات، اصطلاحات، عبارات و کنایات ادبی و استفاده از انواع سجع و موازنه، نمودار وسعت اطلاع و ذوق و قریحه و نیز تنوع نویسنده در متون ادب فارسی است و خصوصاً تأثیرپذیری نویسنده از کلیله و دمنه و انوار سهیلی که از کتاب‌های متداول ادبی در آن زمان بوده، کاملاً مشهود است (دانشنامه تخت فولاد، ۱۳۸۹، ص ۲۸۸).

بی‌بی کوکب پس از ذکر علل سفر خود به فرنگستان به شرح میزان فرهنگ‌دوستی و ادب‌پروری

بانوان دربار قاجار می‌پردازد. در اینجا جهت نشان دادن قدرت انشاء و عبارت پردازی بی‌بی کوکب به ذکر چند جمله از سفرنامه وی اکتفا شود؛

گزیده‌ای از سفرنامه فرنگستان بی‌بی کوکب بختیار

هو. رب یسر و تمم بالخیر، الهی عاقبت محمود گردان
روزنامه فرنگستان کمینه کوکب بختیار است.

همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و من نو سفرم
فحمداً ثم حمداً ثم حمداً که محول احوال بندگان و سبب ساز کار عالمیان اسباب و ساز سفر
خیریت اثر فرنگ را که اطبا جهت معالجه و صیانت نفس واجب دانسته و اقربا بر انجام آن اصرار
موکد دارند در مرافقت زوج معظم مهیا فرمود. تا دو سه ماه قبل از این از همه اسباب سفر فقط عزم
سفر در سر بود و خیال خام در نظر می‌نمود ولی بحمداله به فضل و توفیق الهی وسایل از هر جهت
تدارک و تکمیل گردید و حالیا خود را نه فقط عازم و جازم بل مسافر رو به راه و راهی پادر رکاب
می‌بینم "جرس فریاد می‌دارد که بر بندید محمل‌ها"

«در سبب سازیش سرگردان شدم و ز سبب سوزیش همه حیران شدم»

... به هر جهت، حال که به تفضل و توفیق الهی محظورات مرتفع گردیده و اسباب سفر اولاً
محض تشریف به زیارت و دستبوس خدایگان مقامی حضرت ابوی و در ثانی به نیت استعلاج و
استقامت مزاج از هر حیث مهیا و آماده شده، توکل به درگاه بنده‌نواز و کارساز حقیقی و التجاء به
شفاخانه غیبی دارم. ذره‌ای چشم امید به حکیم جسمانی و اسباب و وسائط دنیوی ندوخته‌ام، بر آنچه
بر قلم تقدیر و رقم مشیت و رضای احدیت رفته باشد خوشنود و راضی‌ام به رضای او:
در دم نهفته به ز طیبیان مدعی باشد که از خزانة غیبیم دوا کنند

(خسروی، ۱۳۸۴، ص ۱۹۴)

بی‌بی کوکب و دکتر مصدق

قلعه‌ی دزک قلعه‌ی اربابی لطفعلی‌خان امیر مفخم بختیاری در روستای دزک چهارمحال
بختیاری واقع است. منطقه‌ای که در فصل بهار و تابستان دارای آب و هوای خوش و مراتع و
درختان سرسبز می‌باشد. این قلعه پس از مرگ امیر مفخم به پسر بزرگش فتحعلی‌خان سردار معظم
شوهر بی‌بی کوکب تعلق یافت. عده‌ای از بزرگان فرهنگ و ادب ایران زمین در طول تاریخ انقلاب
مشروطیت و تاریخ معاصر ایران به جهات و علل گوناگون از جمله به دلایل سیاسی روزگاری
را در این قلعه گذرانیده‌اند و این قلعه مأمن و پناهگاه آنان بوده است. علی‌اکبر دهخدا دانشمند و
ادیب برجسته و مؤلف لغت‌نامه مشهور دهخدا، وحید دستگردی شاعر شهیر اصفهانی، محمدتقی
ملک‌الشعرا بهار شاعر و سیاستمدار معروف، آندره مالرو نویسنده برجسته فرانسوی از مهم‌ترین
افراد برجسته‌ای بودند که به اقتضای روزگار در طی روزگاران مختلف در این قلعه اقامت داشته‌اند
و بنابراین، بی‌بی کوکب نیز دیدار و گفتگو با اغلب این مهمانان برجسته را تجربه کرده و از محضر

آنها استفاده‌های علمی، ادبی و فرهنگی برده است. یکی از کسانی که به اقتضای سیاست آن روزگار مدتی را در قلعه‌ی دزک گذرانده است، محمد مصدق بود که در آن روزگار لقب مصدق‌السلطنه داشت و در منصب والی ایالت فارس بر آن ایالت حکمروایی می‌کرد. اما با وقوع کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و رسیدن سید ضیاء‌الدین طباطبایی به منصب نخست‌وزیری ایران، اغلب رجال و مقامات مملکتی دستگیر و زندانی شدند بنابراین، مصدق که از جانب دولت جدید خود را در خطر می‌دید حکومت فارس را رها کرده و از خان‌های بختیاری تقاضای کمک نمود تا به وی پناه بدهند. او به قلعه‌ی دزک آمد و مدتی میهمان امیرمفخم و سردار معظم، پدر شوهر و شوهر بی‌بی کوکب گردید. بی‌بی کوکب که با زیرکی و تیزبینی خود جایگاه و شأن محترم و والایی برای مصدق قائل بود، از هر حیث مقدمات اقامت و پذیرایی شایان توجه از او را فراهم ساخت. نامه‌ای از بی‌بی کوکب در دست است که نشان‌دهنده علاقه‌مندی و توجه این بی‌بی بختیاری به پذیرایی از میهمان سیاستمدار و عالی مقام خود می‌باشد. بی‌بی کوکب در این نامه که دارای نشان سربرگ مخصوص وی و مهر و امضاء اش می‌باشد خطاب به کدخدای دزک می‌نویسد: "عالی جاه کدخدای دزک خاطر نشان سازد از قراری که جناب آقای مصدق‌السلطنه اطلاع داده‌اند هفته آتیه مختصراً از صفحات فارس مردانه به دهکرد و دزک عزیمت خواهند نمود. مقرر آنکه مطابق دستورات مشروح مفصل که توسط آقای دکتر امین ابلاغ شده با نظارت و هدایت مشارالیه معجلاً اقدام نموده، اطاق‌های سردر را برای پذیرایی، منزل مهیا ساخته، کالسکه خودم را مرتب نموده حاضر باشد. بالجمله نهایت سعی و مراقبت و انتظام و حسن سلیقه به عمل آید و هر نوع کم و کسر اسباب و اثاثیه از ظروف نقره و چینی آلات از لوازم انبار و صندوق خانه بی‌مضایقه تکمیل و لایق و آبرومندانه برگزار کنند. زیاده مطلبی نیست. [مهر و امضاء] کوکب بختیار (سند ضمیمه در آرشیو دکتر مظفر بختیار) دکتر مصدق پس از سقوط دولت سید ضیاء‌الدین طباطبایی از چهارمحال بختیاری به تهران عزیمت نمود.

بی‌بی کوکب با توجه به علاقه‌اش به فرائض مذهبی در ۱۳۲۷ ش. به مکه مشرف گردید. او سرانجام در هفتم اردیبهشت ۱۳۳۹ درگذشت و در آرامگاه خانوادگی و اختصاصی خوانین بختیاری در تکیه میرفندرسکی مشهور به تکیه بختیاری‌ها در قبرستان تخت فولاد اصفهان در کنار قبر شوهرش فتحعلی خان سردار معظم به خاک سپرده شد (اطلاعات سنگ قبر بی‌بی کوکب).

نتیجه‌گیری

بی‌بی کوکب بختیار یکی از زنان برجسته ایل بختیاری می‌باشد که در دوران زندگانی خود منشاء خدمات و اثراتی بوده است. دیدار با علما، ادبا و سیاستمداران و مذاکره و گفتگو با آنها توسط بی‌بی کوکب موجبات روشنی اندیشه و گسترش افق دید این بانوی بختیاری را فراهم آورد. اما بی‌شک مهم‌ترین اقدام بی‌بی کوکب سفر به فرنگستان و ثبت و ضبط خاطرات و حوادث این مسافرت بوده است. او در این مسافرت به شرح مظاهر و ظواهر مردم فریب فرهنگ فرنگ می‌پردازد.

اما نکته جالب و ارزشمند در سفرنامه‌ی وی این است که بی‌بی کوکب پس از تشریح مظاهر مادی و معنوی کشورها و شهرهای اروپا به تنقید از جامعه‌ی اروپایی و فرهنگ آن پرداخته و هویت ملی و مذهبی خود را مقابل این فرهنگ لوکس و مادی نباخته و از دست نداده است. بی‌بی کوکب به روایت سفرنامه‌اش فریب زیبایی‌ها و عوام فریبی‌های جامعه‌ی غربی را نخورده و در مقابل از فرهنگ و هویت ملی و مذهبی خود دفاع کرده است. این بی بی بختیاری که علاقه بسیاری به فرهنگ ایرانی اسلامی خود داشته است در طول مسافرت خود به فرهنگ به شدت و وحدت هر چه تمامتر از این فرهنگ دفاع نموده است.

منابع

- سردار ظفر، خسروخان. (۱۳۵۴). خاطرات سردار ظفر. مجله وحید، شماره چهارم، دوره سیزدهم. دانشور علوی (مجاهدالسلطان)، نوراله. (۱۳۷۷). جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری. چاپ دوم، تهران: آنزان.
- مکین روز، الیزابت. با من به سرزمین بختیاری بیایید. ترجمه مهراب امیری. (۱۳۷۳). تهران، آنزان. عکاشه، اسکندر. (۱۳۶۳). تاریخ ایل بختیاری. تهران: فرهنگسرا.
- ویلسون، آرنولد. سفرنامه ویلسون (تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران) ترجمه و تلخیص حسین سعادت نوری (۱۳۴۷). تهران: ناشر.
- پوربختیار، غفار. (۱۳۸۷). جامعه بختیاری و تحولات ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی. مسجد سلیمان: دانشگاه آزاد اسلامی.
- خسروی (قائد بختیاری)، عبدالعلی. (۱۳۸۴). در انتظار سپیده رمان. اصفهان: شهسواری.
- دانشنامه تخت فولاد اصفهان. (۱۳۹۰). ج اول، اصفهان: سازمان فرهنگی، تفریحی شهرداری اصفهان.